

Анна Кулішова, Валентин Пагор

ТРИПІЛЬСЬКЕ ПРОТОМІСТО IV-III ТИС. ДО Н.Е. В МЕЖАХ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ КРАЄЗНАВЦЯ С.К.ШКУРКА (1907-1980)*

У статті розглянуто внесок краєзнавця С.К.Шкурка в дослідження Трипільської культури на території Кам'янця-Подільського. Проаналізовано звіти краєзнавця за результатами обстежень розкопів, схеми розташування культурного шару Трипільської культури, публікації дослідника. Особлива увага звернена на гіпотезу С.К. Шкурка, що на території міста в IV-III тис. до н.е. існувало велике поселення трипільців площею понад 100 га., яке за чисельністю населення можна трактувати як протомісто.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Трипільська культура, С.К.Шкурко, археологія, пам'ятки.

The article discusses the contribution of a researcher Sergey Shkurka in research Tripoli culture in the city Kamianets-Podilskyi. Ethnographer analyzes reports and the results of archaeological surveys. The paper used arrangements of cultural layer, publishing scientist. Perhaps the city in IV-III millennium BC. there was a large settlement area of over 100 hectares.

Keywords: Kamianets-Podilskyi, Tripoli culture, S.K. Shkurko, archeology, monuments.

«Острів на якому знаходиться Старе місто в V-IV ст. до н.е. являв собою випуклий бугор, на якому розташовувалися трипільські поселення. В пізніші часи ливневі води і атмосферні опади розмили підвищену частину міста і залишки гончарського посуду трипільського часу перемістилися на схили острова, де вони і залишилися» - так описував Кам'янець-Подільський в 1960-х роках науковий співробітник Кам'янець-Подільського історичного музею, краєзнавець Сергій Кирилович Шкурко [7].

Історично склалося, що при розселенні населення домінує географічний фактор. Більшість трипільських поселень виникло в сприятливих для землеробства районах. Географічно Кам'янець-Подільський розташовується в центрі поширення трипільської цивілізації. Утворений петлею р. Смотрич півострів сприяв заселенню його трипільцями, адже він відображає планувальну структуру трипільських поселень.

На території Поділля відомо близько 30 великих трипільських поселень площею від 10 до 120 га. Серед них площею понад 100 га нараховується 2 поселення (Стіна-4, Ялтушків). Великі поселення були закономірним та

тривалим явищем у розвитку Трипільської культури. На думку авторитетних у вітчизняній археології дослідників М.М. Шмаглія та М.Ю. Відейка в давніх населених пунктах площею понад 100 га відбувався процес формування поселень-протоміст, а «вивчення вказаних пам'яток необхідне для вирішення проблеми історії трипільських поселень у цілому» [3, с. 14-15; 4]. Подібні висновки зроблено в дослідженнях І.С. Винокура та Д.Я. Телегіна. В книзі «Археологія України» вони вказують, що «у Майданецькому поселенні на Уманщині у розміщенні жител налічується 10 концентрованих кіл, поділених радіальними вулицями. Тут на площі 300-400 га зафіксовано близько 1500 жител. Такі ж поселення-гіганти, які умовно називають «протомістами» [1, с. 69].

М.Ю.Відейко пише, що «поява великих трипільських поселень-протоміст на думку дослідників пов'язана із зовнішньою загрозою місцевому населенню» [2]. Можливо саме тому, на території Кам'янця-Подільського у давнину виникло велике трипільське поселення-протомісто, яке розташовалося на природно захищеному глибоким каньйоном півострові.

У Державному архіві Хмельницької області,

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.

Рис. 1. Поселення трипільців на території Кам'янець-Подільського та його околиць (схема С.К.Шкурка)

в особовому фонді Р-4804 краєзнавця С.К.Шкурка, збереглась справа в якій містяться матеріали про археологічні розкопки і виявлення кераміки трипільського часу в Кам'янці-Подільському [12; 5]. Серед іконографічних та бібліографічних джерел присвячених археологічним дослідженням Кам'янець-Подільського особливу увагу привертає унікальний, але на жаль, не відомий план археологічних розвідок, де вказано місця знахідок на території Старого міста. План виконано на ватмані розміром 25x40 см. Малюнки підписано краєзнавцем С.К.Шкурком, вміщено авторські анотації у вигляді машинописного тексту, які містять відомості про місце проведення розкопок та знаходження об'єктів і їх короткий опис.

Нестандартність висновків, зроблених на межі різних галузей знань геології та археології дозволило виявити на території Старого міста нові археологічні об'єкти, які дають можливість концептуального характеру з іншої точки зору оцінити минуле Кам'янець-Подільського. Виходячи з реальних можливостей невтомний краєзнавець С.К.Шкурко, завдяки нагляду та спостереженням за звичайними земляними роботами в ході господарської діяльності на території Кам'янець-Подільського, здійснював виключно рятівні дослідження археологічних нашарувань та знахідок, котрим загрожувало знищення. У

ході археологічних розвідок виявив, класифікував та передав на збереження давні залишки матеріальної культури людини на території півострова. За 21-м розкопом було визначено стан культурних нашарувань та археологічних знахідок.

Окрім нагляду за будівельними і земляними роботами краєзнавець С.К.Шкурко брав участь в стаціонарних археологічних дослідженнях. Перші археологічні дослідження проводилися Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником. Спочатку роботи планувалися проводити з 15 квітня по 1 вересня 1959 р. Проте архітектор Г.Н.Логвин, який на той час проводив дослідження в Кам'янці-Подільському, переконав у вересні директора музею-заповідника Г.М.Хотюна продовжити дослідження до 25 листопада. Г.М.Хотюн запропонував С.К.Шкурку брати участь в проведенні археологічних розвідок. Впродовж двох польових сезонів було розкопано біля Папської башти трипільські старожитності [8, арк.2].

У 1959-1979 рр. на території міста та його околиць за участю краєзнавця С.К.Шкурка зафіксовано ряд трипільських знахідок. В межах Старого міста було знайдено залишки Трипільської культури, які зафіксовані на території фортеці, біля Вірменського колодязя (культурний шар залягає на глибині 2м від горизонту), будинку Польського магістрату (Ратуші), на Вірменській площі (кераміка залягає на глибині 1,5м), в дворі будинку Казенної палати (культурний шар на глибині 1,5м від горизонту), на вул. Довгій, Польських і Руських фільварках (поблизу місця розташування не існуючого Воскресенського монастиря) [14].

С.К.Шкурко вказує на перші знахідки Трипільської культури на території Кам'янець-Подільського. На початку 1950-х рр. при прокладанні водопроводу інженер, краєзнавець М.С.Борковський виявив фрагменти кераміки і кам'яні знаряддя раннього трипільля біля Будинку польського магістрату на глибині 1,5 м. [8]. В 1955 р. М.С.Борковський зафіксував залишки Трипільської культури в передмісті Кубачівка. В 1960 р. С.К.Шкурко вказав на Трипільську культуру на хуторі Козак поблизу Кам'янець [11]. В 1961 р. ним було виявлено трипільську кераміку в Старому місті навпроти проти будівлі типографії на глибині 0,7 м. [7].

Особливо активні перетворення відбулися в

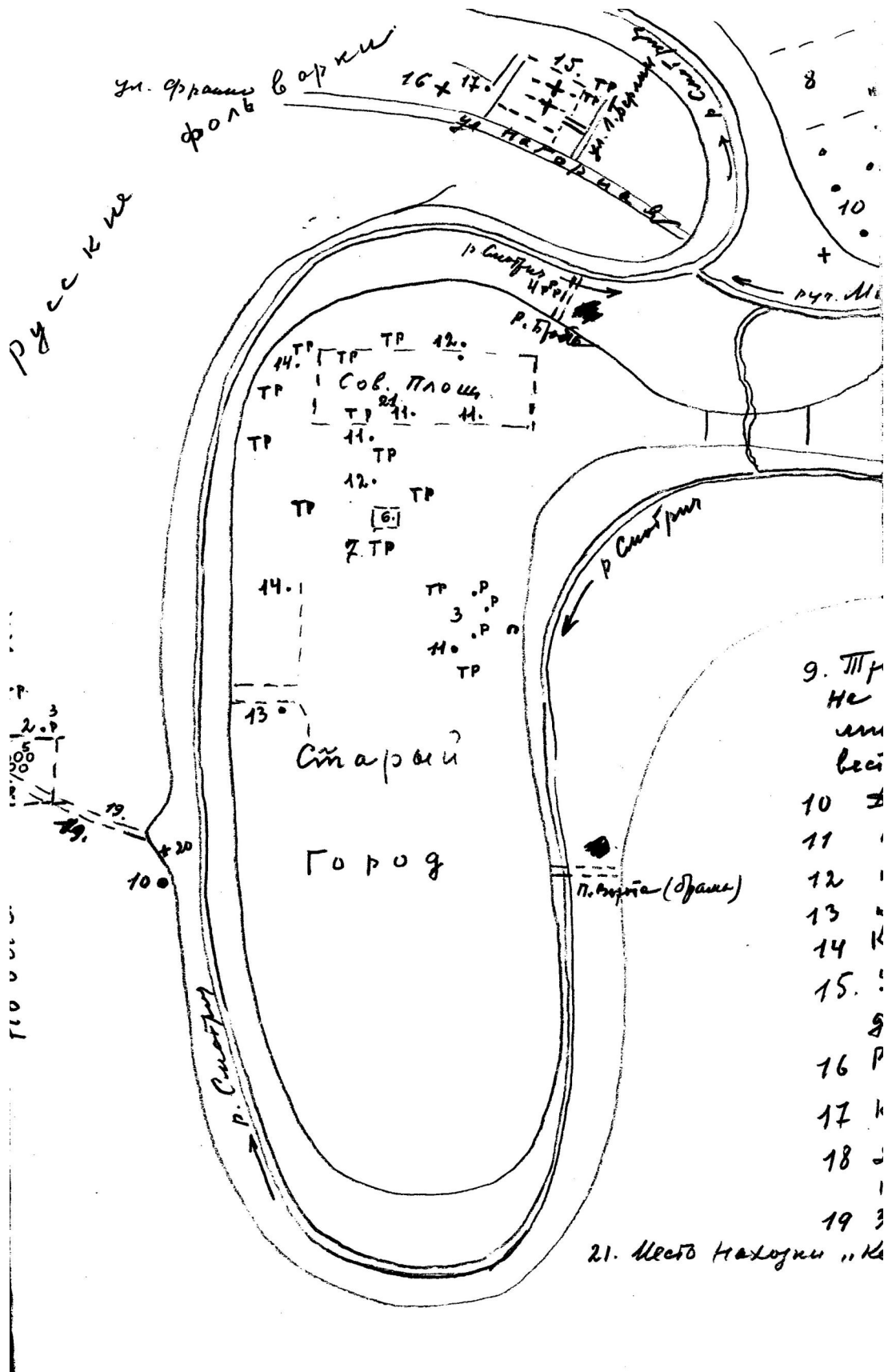

Рис. 2. Місця залишків Трипільської культури виявлені С.К. Шкурком

Рис. 3. Трипільська кераміка виявлена С.К.Шкурком в районі Кам'яця-Подільського (з фондів К-ПДІМЗ)

історичному центрі Кам'яця-Подільського в 50-70-х рр. XX ст. Впродовж 1961-1963 рр. С.К.Шкурко виявив в Старому місті на багатьох ділянках залишки трипільських жител. Вони були знайдені на вул. Татарська, 17 (культурний шар на глибині 2м від горизонту), біля міської друкарні (світло-бурий суглинок з включенням фрагментів трипільської кераміки на глибині 1,5м), в дворі будинку колишньої Міської управи (пізніше сільськогосподарський технікум) на пл. Польський ринок (кераміка виявлена на глибині 1,5м), біля Домініканського костелу та інших частинах міста. Залишки Трипільської культури переважно знаходяться на глибині 1,5 – 2 м. на межі слою гумусу та бурих глин [7].

С.К.Шкурко так описував виявлення трипільських знахідок на території Вірменської площі: «Під кам'яним мощенням залягають пласти чорнозему і глини з включенням фрагментів кераміки, кісток і кераміки трипільського періоду» [8, арк.7]. Краєзнавець вказує, що «особливо часто зустрічаються поселення трипільців навколо площі Вірменський ринок і на прилеглих схилах, при чому складається враження, що площа являлася якби центром великої трипільської стоянки...» [12, арк. 31].

Матеріали містять цінні відомості про те, що під час проведення земляних робіт на території Вірменського ринку в дворі будинку Казенної палати (сьогодні швейне підприємство) на сході в траншеї на відстані 6-7 м. від будівлі на глибині 1,5 м. виявлено трипільську піч та залишки кераміки (також трапилися знахідки кісток бика, вівці і зуби косматого мамонта). Конструкція печі не описана, а також не відомо, чи вдалося досліднику законсервувати унікальну знахідку. Величезні вогнища були знайдені під час розкриття котловану на вул. Іоанно-Предтечинська, 4. Діаметр виявлених вогнищ які знаходяться на глибині 0,8-0,9м. становить 5м. від поверхні. Загалом, печі в трипільців були двох типів – вогнища та купольні печі [8].

Окрім залишків житлових споруд, кераміки, печей та кострищ вдалося зафіксувати місця виробництва знарядь праці. Сліди давнього кременеобробного виробництва (серп, кам'яну сокиру, рубило з білого кременю) було виявлено громадянином Фурманом в 1955 р. в північно-східній частині урочища Татариске поле [8]. В 1966 р. біля сходів банку (вул. Князь Коріатовичів,1) зафіксовано місце видобутку кременю. Краєзнавцем зазначено, що працівником музею Тамарою Сис зафіксовано трипільську кераміку на Зінковецькому полі, поблизу пам'ятки архітектури Млин Ірафа.

Загалом, краєзнавець С.К.Шкурко дійшов висновку, що «трипільські землеробські колективи заселяли в IV-III тис. до н.е. всю територію південної частини острова від Руських воріт до території Троїцького монастиря» [12, арк.2].

Результати розвідок С.К.Шкурко представляв на наукових конференціях і науково-популярних публікаціях. Він був учасником I-V Подільських історико-краєзнавчих конференцій в матеріалах яких публікував тези «Археологічні спостереження за земляними роботами в м. Кам'яці-Подільському» [13, с. 83-84], «Трипільські поселення на території Кам'яця-Подільського». В останній із зазначених статей він зазначає, що вдалося зафіксувати залишки трипільського поселення на Новому плані, поблизу скверу Гунських криниць і на території скверу Танкістів. Сліди трипільських поселень було виявлено на різних ділянках навколо Старого міста [14]. На жаль жодна з позначок на археологічній карті не має точної адресної і топографічної прив'язки.

Вище вказана інформація про трипільців нам відома завдяки тому, що краєзнавець зафіксував залишки матеріальної культури трипільців, а зібрані археологічні знахідки передав у фонди музею. Рукописи досліджень сьогодні зберігаються у сховищах Державного архіву Хмельницької області та фондах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». В особистому фонді краєзнавця обласного архіву зберігаються 3 справи, в яких містяться матеріали археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського (нариси, схеми, карти, акти, доповідні записки) [6-8].

Співпрацював Сергій Кирилович з ре-ставратором Є.М.Пламеницькою, краєзнавцем А.Г.Паравійчуком, доктором історичних наук І.С.Винокуром, професором С.М.Бібіковим, який у 1945-1950 рр. досліджував ранньотрипільське поселення в с. Лука-Врублівецька. Свою роботу дослідник проводив в контактi з Інститутом археології Академії наук УРСР. С.К.Шкурко прийняв участь в археологічних дослідженнях Старої фортеці (1959-1960 рр.) [9], брав участь в дослідженнях центральної частини Старого міста (1960-1970-ті рр.) [10, с. 626]. На основі виявлених археологічних матеріалів та історичних джерел підготував нариси «Істрія однієї розкопки», «Кам'янець-Подільська фортеця» [6].

Таким чином, плідна краєзнавчо-пошукова робота Сергія Кириловича Шкурка припала на 1960-1970-ті рр. Ним проводилися археологічні обстеження розкопів та вивчення підземель Старого міста. Краєзнавцем зроблено значний вклад в популяризацію історичного минулого Кам'янця-Подільського, зокрема у вивчення трипільських поселень на території міста та в його окрузі. В одній із наукових статей С.К.Шкурко зробив висновок: «Спостереження показують, що на території Кам'янця-Подільського та його оточення у IV-III тис. до н.е. функціонувало ціле «гніздо» трипільських поселень, які були, очевидно, пов'язані між собою в процесі трудової діяльності стародавніх землеробів» [14].

Останніми роками в Кам'янці-Подільському проводяться стаціонарні археологічні дослідження, зокрема вивчення Трипільської культури. На площі Польський ринок виявлено ряд трипільських жител (глибина залягання трипільського шару становить орієнтовно 1,5 м. від сучасної поверхні). Вони підтверджують що територія Старого міста була забудована житлами трипільців. Проте, перші численні залишки Трипільської культури вдалось зафіксувати ще в 1960-1970-х рр., найважливіші з яких в 1990-х рр. були взяті на облік (дод. табл. 1).

Список використаних джерел:

1. Винокур І.С. Археологія України: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І.С. Винокур, Д.Я.Телегін. – Тернопіль, 2004. – 480 с.
2. Відейко М. Ю. Причини виникнення і розвитку трипільських протоміст / М. Ю. Відейко // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 145-151.
3. Відейко М.Ю. Великі поселення трипільської культури на Поділлі / М.Ю.Відейко // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): тези доповідей / ред.кол.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур (відп. за вип.), О.М.Завальнюк, М.Г.Кукурудзяк, А.Ф.Суровий, О.О.Чехівський. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.13-15.
4. Відейко М.Ю. Трипільські протоміста: Історія досліджень / М.Ю.Відейко. – К., 2002. – 140 с.
5. Держархів Хмельницької області (ДАХО), ф.р. 4804, оп.1, спр. 5. Історико-архитектурная и археологическая карта г. Каменец-Подольского, 1 арк.
6. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.15. Материалы об археологических раскопках на территории Каменец-Подольской крепости (заметки, схемы, карты) (9 июня 1959 г. – 14 ноября 1976 г.), 18 арк.
7. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.17. Материалы об археологических раскопках в г. Каменец-Подольском (схемы, чертежи, акты вскрытия грунта, докладные записки) (29 октября 1961 г. – 1 декабря 1973 г.), 28 арк.
8. ДАХО, ф.р. 4804, оп.1, спр.18. Материалы по археологии г. Каменец-Подольского (карты, чертежи, заметки) (24 октября 1964 г. – 4 апреля 1974 г.), 20 арк.
9. Мошак М. Краєзнавець Сергій Кирилович Шкурко і його «Археологическая карта города Каменец-Подольского...» / Мирослав Мошак // Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С.Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С.387-389.
10. Сикора Э.Ф. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю “Цветка на камне”, кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой

фантазії / Э.Ф. Сикора. – Х.: “Міськдрук”, 2010. – 700 с.

11. Старенький І. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського / І. Старенький // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С.Травинський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С. 47-49.

12. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.3403, Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте г. Каменец-Подольского (Старый город) (1967 р.), 41 арк.

13. Шкурко С. Археологічні спостереження за земляними роботами в м. Кам'янці-Подільському / Сергій Шкурко // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 83-84.

14. Шкурко С. Трипільські поселення на території Кам'янця-Подільського / Сергій Шкурко // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 114-115.

Табл. 1.

Перелік пам'яток і об'єктів археології трипільського часу в м. Кам'янці-Подільському

№ з/п	Обліко – вий номер	Назва	Місцезнаходження	Датування	Номер та дата рішення взяття на облік
1	2	3	4	5	6
Пам'ятки					
1.	2200	Поселення	м. Кам'янець-Подільський (на перехресті вулиць Татарська-П'ятницька)	<i>IV- II тис. до н.е. трипільська культура</i>	№34 від 21.02.90 р.
2.	2201	Поселення	м. Кам'янець-Подільський (Польські фільварки)	<i>IV- II тис. до н.е. трипільська культура</i>	№34 від 21.02.90 р.
Об'єкти					
3.	-	Поселення	уроч. Зінковецьке поле, на правому березі р. Смотрич	IV-III тис. до н.е. трипільська культура	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р. ☐
4.	-	Поселення	район Підзамче	IV-III тис. до н.е. трипільська культура	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
5.	-	Поселення	Руські фільварки	IV-III тис. до н.е. трипільська культура	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
6.	-	Поселення	за 0,5 км на схід від передмістя Кубачівка, на правому березі р. Смотрич	IV-III тис. до н.е. трипільська культура	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.
7.	-	Поселення	передмістя Довжок	IV-III тис. до н.е. трипільська к-ра	Розпорядження Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р.